

УДК 133.2:141.132

Валентина Дуденок**СУЧАСНЕ ФІЛОСОФСЬКЕ ЗНАННЯ
ЯК ПРОЯВ ПОСТНЕКЛАСИЧНОЇ РАЦІОНАЛЬНОСТІ**

У статті аналізуються взаємозв'язки раціональних та позараціональних компонентів у науковому пізнанні. Предметом аналізу виступають концепти, що є провідними в сучасному суспільствознавстві, в аспекті їх раціональних підвалин. Звернуто увагу на проблему контексту (смыслового поля), в якому функціонують ті чи інші поняття, досліджено особливості застосування міфологем у науковій діяльності.

Ключові слова: раціональність, міфологема, стиль мислення, інтерпретація, структура.

Valentyina Dudenok**MODERN PHILOSOPHICAL KNOWLEDGE AS A MANIFESTATION
OF POSTNONCLASSICAL RATIONALITY**

Questions related to new criteria of rationality and scientific character in the postmodern era are explored in this article. It is emphasized that the discussions of the rationality affect macro-level, i.e. deal with problems of comparison and evaluation of theories, selection between them and rational reconstruction of science. Considerable attention is paid to aspects of scientific knowledge substantiation and questions of preconditions. Increasing role of philosophical cognition in the process of science self-reflection is emphasized.

Relationships between rational and non-rational components in scientific cognition are analysed in this article. Subject of analysis are concepts, which define the tone of present-day social studies, in terms of their rational grounds. Considerable attention is paid to the problem of context, in which any particular concepts operate; peculiarities of mythologems operation in scientific activities are explored. Concepts of «discourse», «way of thinking», «values» are analysed in this article. It is highlighted that any elements of the conceptual framework, in addition to keeping the meaning of the subject, create to a greater or lesser extent the direction of research, the scientific framework of the theory, the structure of consciousness, or a way of thinking. The issue is those mechanisms of the cognitive processes that occur in addition to meaning. It is established that the desire for rational understanding of the world helps to overcome all kinds of ideological crisis, to search grounds for tolerance in the culture.

The need for study the problem of postnonclassical rationality in non-scientific fields: religion, morality and politics are highlighted. Developing of mechanisms to support culture traditions, both at the level of archetypical structures and in terms of the executed work, is very significant for Ukraine in the context of study of the national idea.

Keywords: postnonclassical rationality, mythologem, discourse, context, archetype, paradigm.

Валентина Дуденок**СОВРЕМЕННОЕ ФИЛОСОФСКОЕ ЗНАНИЕ КАК ПРОЯВЛЕНИЕ
ПОСТНЕКЛАССИЧЕСКОЙ РАЦИОНАЛЬНОСТИ**

В статье анализируются взаимосвязи рациональных и внерациональных компонентов в научном познании. Предметом анализа выступают концепты, задающие тон современному обществознанию, в аспекте их рациональных оснований. Обращено внимание на проблему контекста, или смыслового поля, в котором работают те или иные понятия, исследовано особенности функционирования мифологем в научной деятельности.

Ключевые слова: рациональность, мифологема, стиль мышления, интерпретация, структура.

Роздуми про будь-які кризи стають сьогодні чи не звичним літературним штампом. І сучасна філософія, бажаючи поглянути на себе і на світ, намагається зрозуміти витоки сучасних колізій, ті глибинні пласти культури, які проявлять себе і у великій політиці, і в сірій повсякденності. Могутнім чинником формування духу епохи є гуманітарні науки, бо саме вони створюють основи загальнокультурного простору, задають сенс і мету соціуму.

Стаття присвячена осмисленню проблем сучасного світоглядного знання, виявленню особливостей формування нових значень філософського понятійного апарату. Завдання цієї статті – дослідження проблем раціональної реконструкції гуманітарного знання, особливо у сфері аксіології. Предметом аналізу є концепти, що задають тон сучасному суспільствознавству. У статті звертається увага на проблему контексту, або смыслового поля, в якому працюють ті чи інші поняття, досліджуються

особливості функціонування міфологем у науковому пізнанні. Зроблена спроба аналізу постмодерністських інтерпретацій усталених культурних смислів, звертається увага на місце і роль філософії в суспільстві.

Дослідження ролі і специфіки гуманітарних наук мають у філософії давню традицію, адже філософія є рефлексивною за своєю природою. Найчастіше увага дослідників була прикута до світоглядної та методологічної функцій філософії. Епоха постмодерну вимагає від суспільствознавців пильної уваги до тих змін, що пронизують сучасне суспільство, трансформуючи й гуманітарне знання.

Проблема раціональних основ пізнання в різних ракурсах досліджена багатьма вченими. Так, сьогодні в науці є плідною ідея про існування «відкритої» і «закритої» раціональності, розроблена В. С. Швирьовим. Затребувана також концепція неявного особистісного знання М. Полані, яка насамперед цікава гуманітаріям. Не обійтися сучасній науці і без рішення проблем, піднятих психоаналітиками, особливо в аспекті вивчення надособистісних феноменів культури.

Сучасний етап у розвитку філософії науки безпосередньо пов'язаний з усвідомлюваною зміною парадигм, з переходом від стандартної концепції наукового знання до нових уявлень, які беруть до уваги не лише природні, а й соціальні чинники, у тому числі й культурно-історичну зумовленість самої науки. Класична концепція наукового знання припускала, що світ поза нами розглядається як реально наявний, його характеристики не залежать від уподобань спостерігача і можуть бути досить точно висвітлені. Вважалося, що наука створює жорсткі об'єктивні критерії, за якими оцінюється нове емпіричне знання. Традиційний варіант стандартної концепції розвитку науки значною мірою спростовується історико-методологічною моделлю науки, яка спирається на принцип динамічної структури наукового знання. У цій структурі не прийняте жорстке розділення на незалежні один від одного рівень спостереження та рівень теорії, всі елементи першого рівня розглядаються як теоретично значущі.

Розвиток філософії науки на цьому етапі відображає загальну тенденцію в історії пізнання – гуманітаризацію і аксіологізацію знання – на противагу абсолютізації об'єктивістського підходу, що вимагає повного відволікання від культури та історії. У методологічному відношенні для прийняття нової картини світу важлива відмова від претензій на абсолютне знання, які в тій чи іншій формі були притаманні класичній філософії. Чи ми відшукуємо платонівські ідеї (причини), завдяки яким речі знаходять свою сутність і ми впізнаємо їх, чи чекаємо Божественного одкровення як світла істини, покладаємося на логіку історії або обґрунтовуємо комунізм як природно-історичний процес – все це різні шляхи пошуку абсолютного знання, якому можна принести в жертву все, що завгодно. Може здатися, що пошук абсолютної істини – це невідомий тягар, насправді ж у такої методології багато переваг, як у будь-якої второваної дороги, налагодженої колії, до якої головне – притерпітися, відчутти (прийняти) її розмірність і крок. Перевага причетності до стійких традицій добре описана в конфуціанстві: це і спонтанність діяльності як наслідок занурення в ритуал, і приборкання пристрастей (у сучасному контексті потрібно читати: «зняття проблеми відповідальності»), і, як нагорода, – відчуття спільноти, причетності, яке вже нагадуватиме містичну приналежність до Єдиного. Від будь-яких загальноновизнаних істин торіться легкий шлях до різноманітних містифікацій, бо якщо відкинути ідею Бога як першопричини, то об'єктивність духовного і є загальноновизнаність.

На пострадянському просторі й сьогодні в багатьох формах свідомості переважає марксистська методологія: хтось бореться з власними ідолами, змінюючи себе; інші не доходять до визнання своєї зумовленості і відстоюють «справжні цінності». Пошук абсолютної істини проявляє себе і в претензіях на наукове обґрунтування національної ідеї, і особливо яскраво – в аксіологічних дослідженнях. Аксіологія – сфера для філософів підступна, бо вимагає методологічної чіткості та настороженості, оскільки у цій сфері філософія як раціональне мислення намагається пізнавати те, що перш за все конститує себе як чуттєво пережите, особистісно значуще, а раціональним є лише у своїх опосередкованостях і передумовах. Можна припустити, що захопленість аксіологією не тільки філософів, але і психологів, педагогів – компенсація зневаги до етики та естетики як форм суспільної свідомості, яка, своєю чергою, викликана жорсткою прив'язкою етики та естетики як наук до певних цінностей.

Про зміну статусу філософії яскраво свідчить і той факт, що для древніх філософів, наприклад, для Аристотеля, етика – квінтесенція філософії, а в сучасній Україні етика й естетика як вузівські дисципліни спочатку ототожнилися, а потім і зовсім розчинилися в курсі філософії, зважаючи на те, що стало вже зовсім незрозуміло, у чому суть чуттєвого ставлення до світу як філософського феномену. Якщо етика як наука передбачає систему категорій, то сучасна аксіологія – система цінностей. Аналогія очевидна, тільки вона, як у магії, – лише поверхнева. На відміну від категорій, які взаємопороджують одна одну і разом як система створюють каркас наукової теорії, цінності не пов'язані логічною необхідністю і загальністю, їх взаємодію не можна звести в ранг закону. Наприклад, ми легко погодимося з тим, що матерія існує в часі і просторі, але припущення, що істина прекрасна або, що добрий вчинок передбачає естетичну насолоду, важко сприймаються навіть буденною свідомістю.

Проблема цінності – це проблема важливості чого-небудь на відміну від власне існування. Значущість же завжди передбачає суб'єкта з чуттєво-вибірковим ставленням до світу. Це і є той активний

центр, стосовно якого щось і може знаходитися в ціннісному відношенні. Саме з причини відсутності центру будь-яка сконструйована логічно система цінностей буде лише абстрактною схемою, не придатною для практичного керівництва. Власне кажучи, систему цінностей навіть теоретично створити не можна, можна створити лише їх типологію, виходячи з певного критерію, то види діяльності або сфери суспільного життя. Будь-яка типологія цінностей, крім того, що вона приречена на принципову незавершеність, буде емпіричною і описовою, позбавленою системності та єдності. Це положення можна проілюструвати на прикладі пошуків головної цінності. Фраза «життя – найвища цінність» стала сьогодні вже загальноприйнятим штампом, і з позицій суто теоретичних важко виступати проти того, щоб життя вважалось головною цінністю. Але ситуація практична передбачає низку питань: чиє життя і для кого є вищою цінністю, де знаходиться ціннісний центр, навколо якого і розподіляються всі конкретні моменти буття? Будь-яка цінність перетворюється з абстрактної в дійсну лише в конкретній життєвій (тобто пережитій) ситуації.

Епоха постмодерну, постулюючи нові критерії, змушує по-новому поглянути на статус і роль філософії. Можна зазначити, що філософія як наука – це больова точка раціональності, крім того, розвиток філософії (зміну проблематики, пошуки методів, варіації функцій) можна розглядати в безпосередньому взаємозв'язку з пануючим у культурі типом раціональності. Цей аспект ще більше цікавий, що передбачає дві іпостасі: по-перше, усвідомлений вплив філософії на соціум (соціальне замовлення, рівень ідеології), по-друге, трансформації самої філософії під тиском сформованих у суспільстві реалій (світглядна вісь філософії, її ірраціональна грань). Найяскравіше ця проблема постає в такому аспекті: якщо філософія постулює себе як наука (а наука традиційно – синонім раціо), то як можлива ірраціональна філософія, існування якої вважається загальноприйнятим? Очевидно, що бажання однозначної відповіді змушує нас йти на жертви: або позбавити науку атрибуту раціональності, або відмовити філософії в науковому статусі. Сучасна культура істину знайшла посередині, звертаючи нашу увагу на багатоваріантність самого поняття раціональності. Тим самим перед філософією постало ще одне завдання: пояснити критерії типології та невідповідності того чи іншого типу раціональності в культурі.

На тлі загальної кризи раціоналізму в європейському просторі загострюється інтерес до філософії як психотехніки. Загальновідома фраза «розрада філософією» сприймається сьогодні вже без іронії. Питання ж про філософію як ідеологію вводить нас у площину міфу як особливої форми свідомості. Завдання філософії в такому контексті – не розвінчати міф (бо ж постає питання: «А що натомість?»), але вказати на особливості його конструювання, або, кажучи мовою Канта, на межі пізнання.

Не випадково сьогодні на пострадянському просторі відбувається зміна акцентів в інтерпретації міфу. Все більше стверджується тенденція розуміння міфу в душі філософії А. Ф. Лосєва: міф як живе синкретичне осягнення світу, як визначальний сенс, який потім буде препаруватися наукою, як код, відтворюваний і на рівні формул, і в стихійному потоці свідомості [2, с. 17]. Сьогодні актуальною є думка А. Ф. Лосєва про те, що коли наука руйнує міф, то це означає лише, що одна міфологія бореться з іншою міфологією [2, с. 21].

Можна звернути увагу на низку сучасних міфологем, які в суспільствознавстві мають статус цілком наукових постулатів і кочують з одного підручника в інший. До них можна зарахувати ідею кризи загальнолюдських цінностей, що стала своєрідним кліше, ідею діалогу з природою, думку про те, що причиною теперішньої екологічної катастрофи є витворений європейцями антропоцентризм, і багато інших. Ідея необхідності діалогу з природою, якою би привабливою вона б не була, будучи перенесена в раціональну площину, ставить питання: «А хто буде говорити від імені природи?» Шукаючи відповіді і бажаючи уникнути містики, ми опиняємося в площині марксистської методології, яка стверджує, що граничні вісі взаємодії – це завжди відносини між людьми, і що взаємозв'язок «людина-природа» передбачає опосередкованість системою трудових відносин. У цій же площині привертають увагу міркування Д. Г. Трунова про феноменологію пізнання, про поняття, що фіксують потік свідомості. Філософ зазначає, що «так звані “невідрефлектовані переживання” – це виключно спекулятивне поняття, створене пояснити будь-які факти, але саме воно при цьому не є чимось фактичним. Нехтування цією обставиною призводить до міфологізації нерелективних переживань, наприклад, у понятті несвідомого» [5, с. 69].

Цікаво, що популярне нині поняття дискурсу є, по суті, синонімічним поняттю «спосіб життя» в його початковій інтерпретації: дискурс і є певне бачення світу в тій чи іншій системі раціональності. Так, наприклад, сказана в запалі полеміки фраза про те, що «в Радянському Союзі сексу немає», яка отримала широку популярність, свідчить насамперед про усталені межі в обговоренні цього питання.

Варто підкреслити, що будь-які елементи понятійного апарату, крім того, що утримують сенс предмета, створюють меншою чи більшою напрям дослідження, науковий каркас теорії, кажучи кантівською мовою, структуру свідомості, або, користуючись сучасною термінологією, стиль мислення. Йдеться про ті механізми пізнавального процесу, які не мають безпосереднього стосунку до сенсу. У чуттєвому досвіді вони осмислюються як значення, звідси затребуваність аксіології і величезний потенціал такого поняття, як інтенціональність. Тут доречно згадати міркування М. Мамардашвілі про форму, яка тримає наше мислення, або, іншими словами, про ситуацію, в якій виконуються умови реалізації понять, щоб ми не втратили «розмірність нашого мислення» [3, с. 133]. У герменевтиці ця про-

блема описується як ідея контексту, в психоаналізі вона осмислюється як архетипальні структури, що направляють наш досвід, додають йому розміреності і забезпечують його впізнавання (прийняття). Чи залишиться якась колізія для нас чистою випадковістю, чи стане вона викликом для особистості, або ж, зрезонувавши, обернеться громадським потрясінням, – це багато в чому визначається усталеними структурами свідомості. Раціональне та ірраціональне, як життя і смерть, постійність і мінливість, істина і брехня, і всі інші протилежності, в реальному житті взаємопереплітаються, підштовхуючи одна одну і живуть одна за рахунок іншої. Якщо вірити політикам, то демократія своєю м'якістю породжує диктатуру, а в психоаналізі стала звичною ідеєю про те, що надмірна зарегламентованість західної культури періодично обертається якщо не світовими війнами, то хвилями суїциду. У зв'язку з цим одне з завдань сучасної філософії полягає в аналізі тих суперечностей реальності, які можуть бути зрозумілі як діалектика раціонального та ірраціонального, щоб світ ставав для людини не трагічною дійсністю, а гармонією взаємоперетворення.

Сьогодні ми також зустрічаємо нові інтерпретації тези Бекона: «знання – це сила». Для декого, як для Петера Слотердайка, в цьому гаслі прихована агонія філософії, бо воно свідчить про завершення традиції того знання, яке було любов'ю до істини [4, с. 6]. Інші філософи (Т. Кун, М. Фуко) побачили в гаслі «знання – це сила» ніцшеанські ідеї та витлумачили його як відмову від претензій на абсолютне знання. Тепер філософію будуть цікавити в першу чергу не закони і тенденції як вічні сутності, а навпаки, – межі, розриви і революції в науковому пізнанні. М. Фуко обґрунтовує «археологічний», або «генеалогічний», аналіз «історії ідей» [6, с. 255]. Говорячи про «археологію», філософ має на увазі розкриття таємної структури знання, що притаманна певному історичному періоду. Вона найчастіше складається з несвідомих припущень і упереджень, які об'єктивно обмежують думку епохи. Сукупність припущень, упереджень і типів мислення, що створюють і обмежують нашу думку, Фуко назвав епістемою. Вона являє собою цілу структуру подібних передумов і особливий тип мислення, характерний для будь-якого історичного періоду. Епістема визначає межі знання і навіть поняття істини для свого часу. Кожна епістема неминуче створює певну систему знань – дискурс (сукупність концепцій, практик, тверджень і вірувань). Історія, на думку Фуко, – це дискурс влади, дискурс обов'язків, за допомогою яких влада підпорядковує; це також дискурс саява, з його допомогою влада засліплює, тероризує, утримує. Пов'язуючи і утримуючи, влада виступає творцем і гарантом порядку; історія представляє дискурс, за допомогою якого ці дві забезпечуючі порядок функції стають більш дієвими.

Необхідно звернути увагу ще на один евристичний потенціал ідеї раціональності. Сьогодні модно говорити про всілякі кризи, наприклад, ідея кризи загальнолюдських цінностей давно вже стала науково-публіцистичним штампом, міфологемою, без якої рідко обходиться яка-небудь публікація. Аналітичної критики цей міф не витримує, бо постає питання про механізм формування цінностей, про їх критерії, але він дуже зручний як пізнавальна конструкція, аналогічна образу ворога в політиці. Прагнення до раціонального осягнення світу сприяє подоланню будь-яких світоглядних криз, пошукам підстав толерантності в культурі.

Один із актуальних аспектів сучасної епістемології – це питання про соціальну зумовленість пізнання, в тому числі й у сфері природничих наук. Філософія формує його як проблему меж, або кордонів, нашого знання, різною мірою осмислених. Парадигма, дискурс або епістема – це теж межі, що визначають і утримують наше знання. Потрібно мати на увазі, що ці форми, або межі, мають внутрішню роздвоєність, тобто можуть бути зрозумілі як єдність протилежностей. Наприклад, ми багато говоримо про гуманізм, коли в суспільстві відчувається брак соціальної захищеності.

Для сучасної філософії науки актуальними залишаються питання діалектики явного і неявного знання в науковому пізнанні. Чекає на своїх дослідників проблема раціональності в позанаукових сферах діяльності: релігії, моралі, політиці. Для України в контексті обґрунтування національної ідеї важливою є розробка механізмів підтримки традицій в культурі, як на рівні архетипальних структур, так і в плані усвідомленої роботи.

У площині філософської думки не зникає цікавість до осмислення релігії, що пов'язано зі зміною парадигм гуманітарного знання, зокрема, з необхідністю формування нової концепції свідомості, яка змогла б пояснити популярні сьогодні феномени гіпнозу, телепатії, телекінезу та інші форми екстра-сенсорного впливу. Очевидно, що традицій діалектико-матеріалістичної теорії, що ігнорувала подібні явища і звично розділяла світ на суб'єкт і об'єкт, тут недостатньо. Тенденція онтологізації свідомості, розуміння її як різних польових структур, що намітилася в філософії, проблему не знімає, бо залишаються в тіні світоглядні та методологічні аспекти. Як справедливо зауважує В. І. Воловик, аналізуючи інтерпретації ідеї Бога у зв'язку з новітніми відкриттями у фізиці, питання про межі й субстанції в картині світу – це проблема гносеології. В. І. Воловик підкреслює, що в сучасній науці, яка претендує на пояснення світу в цілому, професійні знання в конкретних галузях повинні доповнюватися розвинутою філософською культурою і це сприятиме оптимізації розвитку релігійної свідомості [1, с. 188].

Для сучасної України питання «культурного перекодування» (С. Торчинов) – це аспект пошуків самоідентифікації, утвердження своєї автентичності та свого місця в різноманітному сучасному світі.

Релігійна свідомість України потребує сьогодні не тільки апологетики, але й систематизації. Трансформації, яких зазнає релігія сьогодні в нашій країні, є своєрідним дзеркалом тих змін, які переживає Україна в цілому. Це відображення тим цікавіше для філософської науки, що в ньому більше представлений елемент консервативний, інтерсуб'єктивний, надособистісний. Підбиваючи підсумки, потрібно зазначити, що релігійність, піднята до рівня духовності, передбачає розвинену свідомість, або, кажучи філософською мовою, надособистісну самосвідомість і інтенцію до загальнолюдських цінностей.

Можна підкреслити, що сучасна філософія багато в чому продовжує ідеї і роздуми І. Канта, який дійшов сумного висновку: світ поза нами, як і будь-хто Інший поруч з нами – це принципово інша реальність, і немає іншого шляху її осягнення, окрім того, як зробити її своєю: частиною своїх почуттів, думок, уявлень. Але, опановуючи світ, привласнюючи його у своєму розумінні, ми втрачаємо реальність поза нами. Значить, ніхто не має права на абсолютну істину, бо будь-яке наше уявлення про світ вміщує частинку нас самих і іншого шляху в пізнанні просто немає. Місце «Я» може зайняти будь-яка розумова конструкція як, наприклад, інтерсуб'єктивність і взаємоузгодженість, якщо ж ми спробуємо максимально вилучити суб'єкта з процесу пізнання, то прийдемо лише до різних форм містики. І не менш актуально звучать сьогодні думки Канта про те, що розуміння труднощів пізнання і його передумов визначає нашу моральну позицію, формуючи почуття обов'язку й відповідальності за місце у світі.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Воловик В. И. Философия религиозного сознания : монография / В. И. Воловик. – Запорожье : Просвіта, 2009. – 216 с.
2. Лосев А. Ф. Диалектика мифа / А. Ф. // Лосев Миф – Число – Сущность / сост. А. А. Тахо-Годи. – М. : Мысль, 1994. – 919 с.
3. Мамардашвили М. К. Кантианские вариации / М. К. Мамардашвили// Квинтэссенция: Филос. Альманах, 1991. – М. : Политиздат, 1992. – 400 с.
4. Слотердайк П. Критика цинического разума / П. Слотердайк. – Екатеринбург : У – Фактория, М. : АСТ Москва, 2009. – 800 с.
5. Трунов Д. Г. Введение в феноменологию самопознания : монография /Д. Г. Трунов ; Перм. гос. ун-т-Пермь, 2008. – 256 с.
6. Фуко М. Археология знания / М. Фуко. – К. : ВПЦ «Гуманитарная Академия», 2004. – 416 с.

Рекомендовано до друку рішенням кафедри філософії та всесвітньої історії Бердянського державного педагогічного університету, протокол № 11 від 25 червня 2013 р.